

Katarzyna Jasińska

(Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków,
e-mail: katarzyna.jasinska@ijp.pan.pl)
ORCID: 0000-0002-9982-0644

DOI: 10.33896/PorJ.2021.10.5

Dariusz R. Piwowarczyk

(Uniwersytet Jagielloński, Kraków,
e-mail: dariusz.piwowarczyk@uj.edu.pl)
ORCID: 0000-0002-9985-1758

GRAMATYKA JĘZYKA POLSKIEGO JANA OTRĘBSKIEGO

1. DROGA NAUKOWA JANA OTRĘBSKIEGO

Jan Otrębski (1889–1971), profesor Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie (1921–1939), litewskiego Uniwersytetu Wileńskiego (1940–1944), a następnie Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (1945–1960), należał do nielicznego grona polskich językoznawców zajmujących się gramatyką porównawczą języków indoeuropejskich [Safarewicz 1973]. Kształcił się najpierw na Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim, studiując sławistykę u Teodora Wierzbowskiego (1853–1923) i Jefima Kar-skiego (1860–1931), a następnie w Lipsku. Tam podczas wyjazdu na stypendium w latach 1913–1914 studiował językoznawstwo indoeuropejskie u młodogramatyków na Uniwersytecie Lipskim, m.in. sanskryt u Ernsta Windischa, inskrypcje osko-umbryjskie u Karla Brugmanna i sławistykę u Augusta Leskiena. Internowany jako poddany rosyjski w czasie I wojny światowej, od 1916 do 1921 r. pracował jako nauczyciel w gimnazjum w Kaliszu. W 1920 r. doktoryzował się u Jana Rozwadowskiego na podstawie pracy *Przyczynki do gramatyki porównawczej języków indoeuropejskich* [Otrębski 1919], a rok później rozpoczął pracę na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie¹ (m.in. dzięki inicjatywie Jana Łosia) [por. Gawrońska-Garstka 2014, 38; Dawlewicz 2016]. Habilitował się

¹ Pewien epizod z okresu wileńskiego opisał Algirdas Sabaliauskas na konferencji z okazji 125-lecia urodzin J. Otrębskiego. Przygotowywana przez J. Otrębskiego praca dotycząca słownika porównawczego języków indoeuropejskich (prawdopodobnie chodzi o wspomnianą przez uczonego we wstępie do drugiego tomu *Gramatyki języka litewskiego*, nigdy nieukończoną i niewydaną pracę pt. *Badania etymologiczne nad językami indoeuropejskimi* [por. Otrębski 1965, VII–VIII, Safarewicz 1973, 7]) znalazła się na liście prac poszukiwanych przez niemieckie władze okupacyjne. Zapewne związane było to z faktem, że w tym okresie kuratorem instytucji edukacyjnych był Karl Stegmann von Pritzwald (1901–1962), niemiecki językoznawca indoeuropeista, członek partii na-

w 1924 r. w Krakowie na podstawie pracy *Z dziejów języka łacińskiego. O zachowaniu się wygłosowego -s po samogłosce długiej* [Otrębski 1924]. Z Wilna przeniósł się w 1945 r. na Uniwersytet Poznański, gdzie pracował do 1960 r. Po przejściu na emeryturę aż do śmierci intensywnie zajmował się pracą naukową.²

Uczony opracowywał zagadnienia gramatyki porównawczej języków indoeuropejskich, etymologie wyrazów, podejmował także kwestie rozwoju historycznego języków indoeuropejskich, w tym przede wszystkim łacińskiego, staroindyjskiego, języków bałtyckich oraz słowiańskich. Oprócz licznych artykułów opublikował szereg prac monograficznych dotyczących problematyki zarówno sławistycznej [m.in. *Słowianie – rozwiązanie odwiecznej zagadki ich nazw*, Otrębski 1947], jak i indoeuropeistycznej [m.in. zbiór studiów z gramatyki porównawczej indoeuropejskiej, Otrębski 1939]. Najbardziej znana spośród jego prac jest monumentalna, trzypięciotomowa *Gramatyka języka litewskiego* [Otrębski 1956; 1958; 1965], która w wielu aspektach pozostaje aktualna do dziś.

2. PRACE POLONISTYCZNE W DOROBKU JANA OTRĘBSKIEGO

J. Otrębski w znacznej części swojej polonistycznej pracy naukowej i dydaktycznej zajmował się gramatyką historyczną języka polskiego, etymologią i onomastyką. Tym zagadnieniom poświęcił wiele artykułów, a także książek, np. *Życie wyrazów w języku polskim* [Otrębski 1948].

Wśród jego dzieł z zakresu polonistyki znajduje się również praca, dziś zapomniana³ i trudno dostępna, która ukazała się w tylko formie powielonego maszynopisu w dwóch częściach:

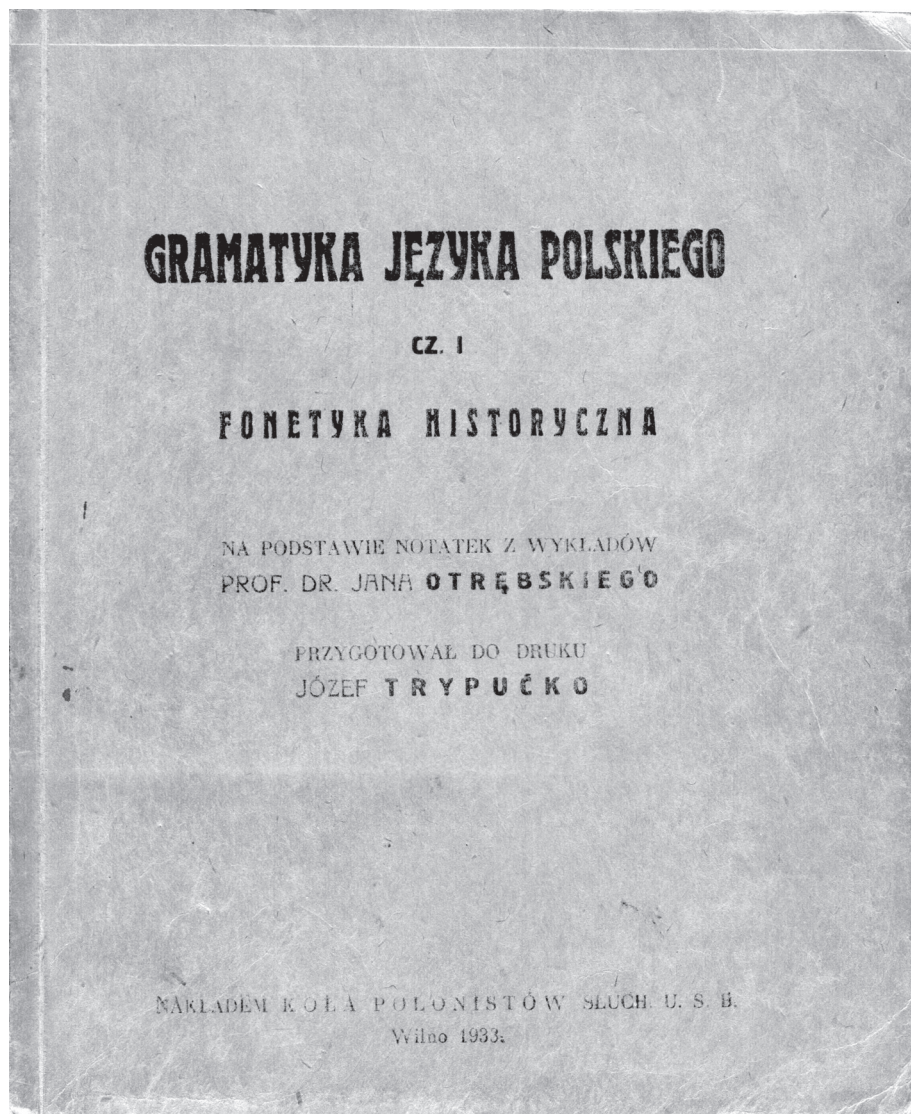
- 1) *Gramatyka języka polskiego. Część I. Fonetyka historyczna. Na podstawie notatek z wykładów prof. dr. Jana Otrębskiego przygotował do druku Józef Trypućko* [Wilno 1933, 125 stron].
- 2) *Gramatyka języka polskiego. Część III. Fleksja historyczna. A. Fleksja imienna. Na podstawie notatek z wykładów prof. dr. Jana Otrębskiego przygotował do druku Józef Trypućko* [Wilno 1934, 155 stron].

zistowskiej, autor m.in. pracy o języku staroliteńskim [von Pritzwald 1934, za: Marcinkiewicz 2016, 62].

² Szczegółową biografię uczonego przedstawiła Magdalena Gawrońska-Garstka [2014]. Skrócony życiorys uczonego podała również ta sama autorka wspólnie z Bogdanem Walczakiem w artykule *Jan Otrębski* opublikowanym jako wstęp do wyboru prac polonistycznych J. Otrębskiego wydanego w serii *Klasyki nauki poznańskiej* przez Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk [Gawrońska-Garstka, Walczak 2014, 9–56].

³ Zarówno w biografii J. Otrębskiego, jak i w wydaniu jego prac i w ich bibliografii brak informacji o *Gramatyce*...

W niniejszym artykule chcielibyśmy przedstawić tę mało znaną pracę szerszemu gronu odbiorców, zwłaszcza, że jej treść w niektórych rozdziałach wydaje się bardziej nowatorska niż stan badań przedstawiony w gramatykach historycznych języka polskiego ówczesnej epoki.

GRAMATYKA JĘZYKA POLSKIEGO

CZ. III

FLEKSJA HISTORYCZNA A. FLEKSJA IMIENNA

**NA PODSTAWIE NOTATEK Z WYKŁADÓW
PROF. DR. JANA OTRĘBSKIEGO**

**PRZYGOTOWAŁ DO DRUKU
JÓZEF TRYPUĆKO**

**NAKŁADEM KOŁA POLONISTÓW STUD. U. S. B.
WILNO 1934.**

3. MAŁO ZNANA GRAMATYKA JĘZYKA POLSKIEGO JANA OTRĘBSKIEGO – HISTORIA PRACY I JEJ ZAWARTOŚĆ

Na publikację składają się w zasadzie notatki z wykładów profesora prowadzonych w latach 30. ubiegłego stulecia na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie. Zostały one zredagowane przez ucznia Otrębskiego, Józefa Trypućkę (1910–1983), absolwenta polonistyki wileńskiej z 1934 r. [Gustavsson-Kjellberg 1984]. *Gramatyka...* nie jest obecna w literaturze dotyczącej historii językoznawstwa polskiego. Z polskich autorów wspomina ją chyba tylko Ewa Rudnicka [2015, 291⁸] przy przytaczaniu wydanych w okresie międzywojennym gramatyk akademickich języka polskiego, z zaznaczeniem, że autorka nie miała do niej dostępu.

Praca została przygotowana na podstawie notatek z następujących wykładów J. Otrębskiego: *Gramatyka języka polskiego* (lata akademickie 1930/1931, 1931/1932, 1932/1933) oraz *Fleksja historyczna języka polskiego* (rok akademicki 1933/1934). Wydano ją nakładem Koła Polonistów słuchaczy Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie w formie powielonego maszynopisu (część I – *Fonetyka historyczna*, część III – *Fleksja historyczna. A. Fleksja imienna*) w niewiadomym nakładzie. W bibliografii prac J. Trypućki wymienione są tylko te dwie części [Gustavsson-Kjellberg 1984], natomiast w bibliografii prac J. Otrębskiego w ogóle nie odnotowano informacji o tych publikacjach. Spośród autorów nekrologów i wspomnień pośmiertnych wymienia je tylko Erwin Koschmieder [Koschmieder 1971]. Wspomina on *Gramatykę...* jako trzyczęściowe⁴ dzieło wydane w latach 1933–1936. M. Gawrońska-Garstka [2014, 52] pisze, że w archiwum Uniwersytetu Wileńskiego w teczках pozostałych po J. Otrębskim i jego drugiej żonie Helenie Samaniūtė znajdują się sporządzone przez Samaniūtė notatki z wykładów Otrębskiego z czasów wileńskich, gdy była jego studentką. Dzięki uprzejmości p. Eveliny Padrézaitė z archiwum Uniwersytetu Wileńskiego udało nam się ustalić, że notatki te dotyczą wykładów Jana Otrębskiego z fleksji historycznej języka polskiego (*Gramatyka polska. Fleksji zeszyt IV. Rok akademicki 1932/33, 1933/34*, sygn. F 124 72). M. Gawrońska-Garstka [2014, 52] nadmienia, że „z fleksji opracowano: deklinację [sic!] czasowników, część odmiany zaimków – osobowe, zwrotny, zaimek *kto*, zaimek względny **jb*, **ja*, **je* oraz zaczęto omawiać zaimki dzierżawcze”. Odmiana zaimkowa jest omówiona w części III, natomiast planowana część II i ewentualne pozostałe części (część III dotyczy fleksji rzeczownikowej i jest oznaczona jako III.A) pozostały w rękopisie. Prawdopodobne jest także, że publikacja notatek

⁴ Nie udało nam się stwierdzić ukazania się w formie drukowanej części II ani też jakichkolwiek dalszych części. Fakt, iż część II nie ukazała się w formie drukowanej nie jest nieprawdopodobny – podobny los spotkał pracę *Wschodniolitewskie narzeczce twereckie* – ukazała się tylko część pierwsza i trzecia [por. Otrębski 1934b; 1932].

z wykładów miała związek z działalnością Koła Naukowego Polonistów Uniwersytetu Stefana Batorego, w którym od 1925 r. prowadzony był ciągły kurs fonetyki historycznej języka polskiego [Gawrońska-Garstka 2014, 42].

W Polsce egzemplarze *Gramatyki...* znajdują się prawdopodobnie tylko w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu. Być może stanowiły one część obszernego księgozbioru J. Otrębskiego, który został przekazany właśnie tej bibliotece [por. Appel 2002, 16].

3.1. Część I. *Fonetyka historyczna*

Wydana w 1933 r. pierwsza część pracy dotyczy fonetyki historycznej i składają się na nią notatki z wykładów z drugiego oraz trzeciego trymestru roku akademickiego 1930/1931 oraz z pierwszego i drugiego trymestru roku akademickiego 1931/1932. Rozpoczynają ją uwagi ogólne dotyczące języków indoeuropejskich i stanowiska języków słowiańskich (w szczególności języka polskiego) pośród nich. J. Otrębski wymienia tutaj prajęzyk indoeuropejski, wspominając, że był używany między czwartym a trzecim tysiącleciem przed naszą erą na obszarze od Środkowej Azji po centralną Europę i z czasem wykształciły się w nim różnice dialektalne powodujące podział na wschodni dialekt A, zwany *satəm*, oraz zachodni dialekt, zwany *centum*. Z dialektu A wykształciły się na poszczególnych obszarach inne dialekty, m.in. taki, który dał początek językowi prabałtosłowiańskiemu („bałtycko-słowiańskiemu”), z którego wywodzą się języki bałtyckie (litewski, łotewski, staropruski oraz „sudawsko-jadźwiński”) oraz słowiańskie. Uczony dzieli języki słowiańskie na trzy grupy dialektalne: wschodnie (języki ruskie), północno-zachodnie (polski z kaszubskim, połabski, łużycki, czeski, słowacki) oraz południowe (słoweński, serbsko-chorwacki, bułgarski, staro-cerkiewno-słowiański).

W publikacji następnie opisany jest rozwój języków słowiańskich i właściwości języka prasłowiańskiego na tle języków indoeuropejskich (innowacje charakterystyczne dla wszystkich języków słowiańskich): rozwój prajęzykowej spółgłoski [s] w [x] w pozycji po głoskach [i], [u], [r], [k], spirantyzacja palatalnego szeregu spółgłosek tylnojęzykowych, tendencja do otwierania sylab zamkniętych, monoftongizacja dyftongów oraz tendencja do palatalizacji spółgłosek, innowacje morfologiczne oraz syntaktyczne, przede wszystkim zanik wielu kategorii charakterystycznych dla praindoeuropejskiego (strony medio-pasywnej, trybu *coniunctivus*, czasu *perfectum*). Później omówione są cechy języka polskiego odziedziczone z epoki prasłowiańskiej (zachowanie samogłosek nosowych, zachowanie różnicy między samogłoskami [i], [y], zachowanie grup **tl*, **dl*) oraz cechy specyficznie polskie w zakresie fonetyki i morfologii (przegłos polski, przekształcenie jerów, rozwój tautosylabicznych połączeń dyftongicznych, stabilizacja akcentu, przekształcenie stosunków iloczynowych, powstanie

samogłosek pochylonych, palatalizacja spółgłosek przedniojęzykowych twardych przed samogłoskami przednimi, stwardnienie spółgłosek funkcjonalnie miękkich, zanik końcówki *-t* w formie trzeciej osoby czasownika).

Autor następnie opisuje stanowisko języka polskiego w grupie języków słowiańskich, w tym stosunek do kaszubszczyzny oraz stosunki pokrewieństwa języków zachodniosłowiańskich. Reprezentuje przy tym pogląd, że „kaszubszczyzna przeciwstawia się wszystkim dialektom polskim” poprzez „innowacje mające odpowiedniki w języku polskim, ale w swym rozwoju idące dalej niż odpowiednie cechy polskie” [Otrębski 1933, 12]. Co do stosunków pokrewieństwa języków zachodniosłowiańskich stwierdza istnienie grupy języków północnozachodnich, która miałaby się wyróżniać wspólnymi innowacjami (traktowanie grup **tj*, **dj*, zmiana [x] w [š] przed samogłoskami przednimi pochodzenia dyftongicznego, zachowanie grup **tl*, **dl*, taka sama kontynuacja „jerów mocnych”).

W dalszej części J. Otrębski szczegółowo opisuje rozwój głosek prasłowiańskich w języku polskim, zaczynając od wokalizmu. Kolejno przedstawia kwestie związane z akcentem, iloczasem, rozwojem intonacji i zmian akcentuacyjnych, rozwojem jerów, samogłoskami nosowymi oraz rozwojem grup tautosylabicznych **t-ŕ-t*, **t-ŕ-t*, **t-ŕ-l-t*, **t-ŕ-l-t*. Następnie omawia genezę i rozwój polskich samogłosek [i], [y] oraz kontynuacje prasłowiańskich samogłosek **ě* oraz **e* w polszczyźnie. Na końcu tego fragmentu pracy przedstawia pochodzenie samogłosek [o] oraz [a].

Autor omawia również kwestie związane z polskim konsonantyzmem, rozpoczynając od spółgłosek wargowych [p], [b], [w], [m], poprzez spółgłoski zębowe [t], [d], tzw. dziekanie (proces terytorialny widoczny w języku polskim, białoruskim i litewskim polegający na tym, że spółgłoski **t'*, **d'*, **r'* przekształciły się w odpowiedniki zwarto-szczelinowe), spółgłoski tyłojęzykowe, pojawienie się [i] w grupach spółgłoskowych, rozwój [i] na końcu wyrazu, stwardnienie spółgłosek, mazurzenie, ubezdźwięcznienie spółgłosek w grupach spółgłoskowych, udźwięcznienie spółgłosek w grupach spółgłoskowych, udźwięcznienie względnie ubezdźwięcznienie spółgłosek w innych warunkach, asymilacja spółgłosek pod względem miejsca artykulacji, zanik spółgłosek w grupach spółgłoskowych, spółgłoski wtrącone w grupy spółgłoskowe, inne procesy fonetyczne (zmiana **kn' > kś*, wymiana spółgłosek *ch : k*, zmiana **m' > n*), a także metatezę spółgłosek, geminację spółgłosek, dysymilację spółgłosek na odległość. Ponadto uczony objaśnia, czym jest według niego etymologia ludowa i jaki jest jej związek z fonetyką. Według niego jest to zmiana głosek w wyrazie spowodowana upodobnieniem do innego wyrazu, z którym łączy się poprzez znaczenie. W ostatniej kolejności opisuje kwestie zaniku końcowych elementów wyrazu oraz morfologiczne „przewartościowywanie”. Pod ostatnim terminem J. Otrębski rozumie sytuację, w której wyraz mający dwa lub więcej morfemów w pewnym momencie jest dzielony w inny sposób, tj. jakaś część jednego morfemu jest pojmowana jako część drugiego morfemu. Autor zaznacza, że

zwykle zjawisko to nazywa się fałszywą dekompozycją. My jednak nazwy tej unikamy z tego powodu, że zawiera się w niej jednocześnie określenie zjawiska i jego krytyka, a to ostatnie w nauce jest niedopuszczalne; nauka musi badać i obserwować zjawiska, krytykować ich nie może [Otrębski 1933, 124].

Na tym kończy się pierwsza część *Gramatyki języka polskiego* poświęcona fonetyce historycznej.

3.2. Część III. Fleksja historyczna. A. Fleksja imienna

Część trzecia publikacji, wydana w 1934 r. pod tytułem *Fleksja historyczna A. Fleksja imienna*, dotyczy odmiany rzeczownikowej w języku polskim i jej pochodzenia. Składają się na nią notatki z wykładów z roku akademickiego 1932/1933 oraz 1933/1934. Praca zaczyna się od uwag ogólnych na temat fleksji rozumianej jako dział gramatyki traktujący o odmianie wyrazów, tj. „przybieraniu końcówek”, które wyrażają wzajemny stosunek wyrazów w zdaniu. Autor wprowadza pojęcie zera fonetycznego oraz zera morfologicznego, zauważając, że już brak końcówki jest charakterystyczny dla konkretnej formy. Nadmienia, że w sposób staranny należy wyróżnić osnowę, z której, wraz z dodaną odpowiednią końcówką, powstaje forma przypadków, podkreślając przy tym, że osnowę można rozumieć różnie – inaczej z punktu widzenia współczesnego, inaczej z historycznego.

Omawiając podział form rzeczownikowych w języku polskim na grupy deklinacyjne, J. Otrębski zaznacza, że jest to zagadnienie problematyczne, ponieważ klasyfikacja ta wygląda inaczej z punktu widzenia gramatyki opisowej, a inaczej z perspektywy gramatyki historycznej. W gramatyce opisowej nie ma jednolitego kryterium podziału, stąd w różnych opracowaniach występują różne podziały. Autor stwierdza, że zwykle spotyka się podział na pięć deklinacji według rodzaju rzeczownika i formy mianownika – męską, dwie żeńskie i dwie nijakie. Twierdzi, że taki podział nie jest zadowalający z punktu widzenia naukowego, ponieważ nie ma jednolitej podstawy. Tym samym uważa, że „w nauce jednak tego rodzaju klasyfikacji nie stosuje się, bo nie jest dokładna. Zwykle bierze się tu za punkt wyjścia osnowy właściwe prajęzykowi indoeuropejskiemu” [Otrębski 1934a, 6–7].

W dalszej części przedstawiona jest odmiana rzeczowników z poszczególnych tematów: na *-o-, na *-u-, na *-a-, *-ja-, na *-i-, na *-er- oraz na *-ū-. Następnie – fleksja zaimków: osobowych, prasłowiańskich *jb, *je, dzierżawczych, wskazujących i innych. W dalszej części omówiona została również odmiana złożona przymiotników. Całość kończy się opisem fleksji liczebników.

Obie części *Gramatyki*... nie mają bibliografii. Poglądy innych uczonych, przede wszystkim J. Łosia, J. Rozwadowskiego oraz J. Baudouina de Courtenay, są czasami przytaczane w pracy, ale bez odniesień biblio-

graficznych, co wyraźnie potwierdza, że *Gramatyka...* była przygotowana bezpośrednio z notatek z wykładów bez późniejszej redakcji. Zawartość publikacji pokazuje kolejność omawiania poszczególnych zagadnień na zajęciach z gramatyki historycznej języka polskiego i pokrywa się z kolejnością prezentacji treści w innych ówczesnych gramatykach historycznych [por. Łoś 1922a; 1927a].

4. GRAMATYKA JĘZYKA POLSKIEGO A ÓWCZESNE GRAMATYKI HISTORYCZNE JĘZYKA POLSKIEGO

W latach 30. ubiegłego stulecia do akademickich gramatyk historycznych języka polskiego należały: trzytomowa *Gramatyka polska* J. Łosia [Łoś 1922a; 1925; 1927a] oraz *Krótką gramatyka historyczna języka polskiego* [Łoś 1927b], a z zakresu fonetyki także praca J. Rozwadowskiego poświęcona historycznej fonetyce języka polskiego opublikowana jako część składowa wieloautorskiej *Gramatyki języka polskiego* [1923].

Gramatyka polska J. Łosia [1922a; 1925; 1927a] stanowi do dziś najobszerniejszą gramatykę historyczną języka polskiego bez składni.⁵ W trzech tomach autor omawia rozwój fonetyki, słowotwórstwa i fleksji od okresu prasłowiańskiego do polskiego. Odnosi się do faktów indoeuropejskich i słowiańskich tylko wyjątkowo, najszerzej omawiając kwestię rozwoju intonacji w poszczególnych językach słowiańskich. W samym opisie rozwoju poszczególnych głosek do języka polskiego punktem wyjściowym pozostaje rekonstruowany stan prasłowiański. J. Łoś wydał wcześniej *Gramatykę starosłowiańską* [1922b], w której omówił kwestie pochodzenia poszczególnych głosek staro-cerkiewno-słowiańskich z języka praindoeuropejskiego.

J. Rozwadowski w opracowaniu dotyczącym fonetyki historycznej języka polskiego [Rozwadowski 1923] przedstawia pochodzenie poszczególnych głosek języka polskiego z prasłowiańskiego. Wcześniejsza praca uczonego, opublikowana w *Encyklopedii Akademii Umiejętności*, dotyczy stanowiska języka polskiego pośród języków słowiańskich [Rozwadowski 1915]. Omawia w niej zmiany, które charakteryzują języki słowiańskie w grupie języków indoeuropejskich, wspomina również o możliwości bliższego pokrewieństwa bałtycko-słowiańskiego.

Na tle tych prac *Gramatyka języka polskiego* J. Otrębskiego wyróżnia się szerszym tłem indoeuropeistycznym i słowiańskim (zwłaszcza w stosunku do *Gramatyki polskiej* J. Łosia). Wspomniany jest w niej podział języków indoeuropejskich na *centum* i *satəm* i związana z rozwojem *satem*owym spirantyzacja. Autor porusza w niej także problem wspólnoty bałto-słowiańskiej, przy czym nie podaje w wątpliwość samego istnienia

⁵ Składnię uczony omawia skrótowo w *Krótkiej gramatyce historycznej języka polskiego* [Łoś 1927b].

tejsze wspólnoty. Ponadto przedstawia podział dialektalny języków słowiańskich, a także innowacje w zakresie morfologii polegające przede wszystkim na zatarcie niektórych kategorii czasownikowych z okresu praindoeuropejskiego [Otrębski 1933, 7–8].

Gramatykę... cechuje wiele oryginalnych poglądów J. Otrębskiego. Jako przykład można tutaj przywołać omówienie wzdłużenia zastępczego po zaniku jerów. Autor próbuje wyjaśnić powód obecności wzdłużenia zastępczego samogłoski w formach zakończonych na spółgłoskę dźwięczną, a brak takiego wzdłużenia po spółgłoskach bezdźwięcznych, przywołując fakty z języka łotewskiego (wg Jānisa Endzelinsa) i litewskiego, które potwierdzałyby tę hipotezę. Dialekty litewskie pokazują, że spółgłoska dźwięczna słaba, ubezdźwięczniając się, najpierw zmienia się w bezdźwięczną słabą, a dopiero później w bezdźwięczną mocną, a fonetyczny czas trwania wymowy spółgłoski bezdźwięcznej słabej jest dłuższy niż spółgłoski dźwięcznej słabej czy bezdźwięcznej mocnej. Analogicznie więc w języku polskim miało dojść do podobnej zmiany – spółgłoska dźwięczna słaba najpierw przeszła w bezdźwięczną słabą, a dopiero później w spółgłoskę bezdźwięczną mocną. Wzdłużenie zastępcze samogłoski ma więc nie być bezpośrednio wynikiem ubezdźwięcznienia spółgłoski, a raczej „pozostaje w związku z zatrąceniem długości spółgłoski bezdźwięcznej mocnej, która to długość przerzucała się na samogłoskę” [Otrębski 1933, 22].

Podobnie oryginalne wydaje się podejście J. Otrębskiego do objaśnienia pochodzenia form *jest* oraz *jeść* w języku polskim. Zauważa on, że za praformę obu wymienionych wyżej wyrazów uważa się prasłowiańską formę **jestb*, która miałaby być kontynuowana w polskiej formie *jeść*, a forma *jest* wskazuje na stwardnienie spółgłosek. Tymczasem uczony twierdzi, że prawdopodobnie już w języku prasłowiańskim istniały dwie formy **jestb* oraz **jestb* różniące się wygłosowym jerem (ta druga jest kontynuowana w języku staro-cerkiewno-słowiańskim), prawdopodobnie z niemożliwym dzisiaj do odtworzenia zróżnicowaniem znaczeniowym. W poszczególnych językach następowało uogólnienie jednej z form, ale druga mogła nadal występować w leksyce jako archaizm. Według autora tak miało być w polszczyźnie [Otrębski 1933, 101].

W zakresie fleksji J. Otrębski zwraca uwagę na pochodzenie końcówek mianownika liczby pojedynczej form rodzaju męskiego [Otrębski 1934a, 7–8]. Twierdzi, że praindoeuropejska końcówka **-os* była kontynuowana w postaci prasłowiańskiego **-ŭ* tylko wtedy, gdy była nieakcentowana. W wypadku zaś, gdy padał na nią akcent, kontynuowana była w prasłowiańskim **-ŭx*, gdzie „x” oznacza bliżej nieokreśloną spółgłoskę. Taka dwoistość form miała również wytworzyć się w formie biernika – z praindoeuropejskiego **-om* > prasłowiańskie **-ŭ* (nieakcentowane) bądź **-ŭx* (akcentowane). Następnie jeszcze w epoce prasłowiańskiej w miejsce końcówek kontynuujących akcentowane formy (tj. **-ŭx*) zostały analogicznie wstawione końcówki kontynuujące formy nieakcentowane (**-ŭ*)

i tym samym formalna postać mianownika i biernika w epoce prasłowiańskiej w tematach męskich uległa ujednoliceniu.

Podobnie uczony stara się wyjaśnić pochodzenie form rzeczownikowych rodzaju nijakiego na -o w języku polskim. Zazwyczaj przyjmuje się ich pochodzenie z praindoeuropejskiej formacji *-om. Jeśli taki rozwój rzeczywiście zaszedł, to należałoby się spodziewać formy zakończonej na jer w epoce prasłowiańskiej, podobnie jak w odmianie tematów rodzaju męskiego (mianownik *-os > *-o, biernik *-om > *-o). J. Otrębski zauważa, że albo mamy różnice w rozwoju form nijakich i męskich ze względu na prajęzykowe różnice akcentowe, albo formy rodzaju nijakiego zostały analogicznie wyrównane do form zaimkowych. Wspomina również o hipotezie Sigurda Agrella i Antoine'a Meilleta, według której już w prajęzyku formy rodzaju nijakiego miały mieć pierwotną końcówkę *-o [Otrębski 1934a, 25].

Miejscami oryginalne podejście do zagadnień gramatyki historycznej języka polskiego polegające na próbach nowatorskiego ujęcia tematu oraz poszukiwaniach rozwiązań niewyjaśnionych dotychczas kwestii, a także jasność i klarowność wywodu sprawiają, że *Gramatyka języka polskiego* Jana Otrębskiego jest jedną z bardziej innowacyjnych publikacji dotyczących rozwoju polszczyzny. Zdecydowanie zasługuje na szersze upublicznienie, a tym samym na swoje miejsce pośród innych gramatyk historycznych języka polskiego oraz prac historycznojęzykowych tego wybitnego polskiego uczonego.

Bibliografia

- W. Appel, 2002, *Wileńskie korzenie toruńskiej filologii* [w:] J. Axer (red.), *Studia Thorunensio-Classica. Tradycje antyczne w Polsce północnej*, Warszawa, s. 11–18.
- M. Dawlewicz, 2016, *Listy Jana Otrębskiego do Jana Łosia z lat 1921–1928*, „Prace Filologiczne” LXIX, s. 59–73.
- M. Gawrońska-Garstka, 2014, *Jan Szczepan Otrębski – życie i dzieło*, Poznań.
- M. Gawrońska-Garstka, B. Walczak, 2014, *Jan Szczepan Otrębski – indoeuropeista, slawista, bałtolog* [w:] J. Otrębski, *Rozprawy i studia slawistyczne i polonistyczne*, Poznań, s. 9–56.
- S. Gustavsson, L. Kjellberg, 1984, *Józef Trypućko in memoriam*, „Scando-Slavica” nr 30/1, s. 191–193.
- E. Koschmieder, 1971, *Jan Szczepan Otrębski*, „Die Welt der Slaven” XVI, s. 201–202.
- J. Łoś, 1922a, *Gramatyka polska. Część I. Głosownia*, Lwów–Warszawa–Kraków.
- J. Łoś, 1922b, *Gramatyka starosłowiańska*, Lwów–Warszawa–Kraków.

- J. Łoś, 1925, *Gramatyka polska. Część II. Słowotwórstwo*, Lwów–Warszawa–Kraków.
- J. Łoś, 1927a, *Gramatyka polska. Część III. Odmienienia (fleksja) historyczna*, Lwów–Warszawa–Kraków.
- J. Łoś, 1927b, *Krótką gramatyka historyczna języka polskiego*, Lwów.
- J. Marcinkiewicz, 2016, *Lithuanians on the jubilee of the 125th birth anniversary of the great linguist Jan Szczepan Otrębski*, „Lingua Posnaniensis” nr LVIII(1), s. 55–68.
- J. Otrębski, 1919, *Przyczynki do gramatyki porównawczej języków indoeuropejskich*, Kraków.
- J. Otrębski, 1924, *Z dziejów języka łacińskiego. O zachowaniu się wygłosowego -s po samogłosce długiej*, Wilno.
- J. Otrębski, 1932, *Wschodniolitewskie narzecze twereckie. Część III. Zapożyczenia słowiańskie*, Kraków.
- J. Otrębski, 1933, *Gramatyka języka polskiego. Część I. Fonetyka historyczna*, Wilno.
- J. Otrębski, 1934a, *Gramatyka języka polskiego. Część III. Fleksja historyczna. A. Fleksja imienna*, Wilno.
- J. Otrębski, 1934b, *Wschodniolitewskie narzecze twereckie. Część I. Gramatyka*, Kraków.
- J. Otrębski, 1939, *Indogermanische Forschungen. Studien indoeuropeistyczne*, Wilno.
- J. Otrębski, 1947, *Słowianie – rozwiązanie odwiecznej zagadki ich nazw*, Poznań.
- J. Otrębski, 1948, *Życie wyrazów w języku polskim*, Poznań.
- J. Otrębski, 1956, *Gramatyka języka litewskiego. Tom III. Nauka o formach*, Warszawa.
- J. Otrębski, 1958, *Gramatyka języka litewskiego. Tom I. Wiadomości wstępne. Nauka o głoskach*, Warszawa.
- J. Otrębski, 1965, *Gramatyka języka litewskiego. Tom II. Nauka o budowie wyrazów*, Warszawa.
- K. von Pritzwald, 1934, *Das Attribut im Altlitauischen*, Heidelberg.
- J. Rozwadowski, 1915, *Stosunek języka polskiego do innych języków słowiańskich* [w:] J. Łoś, J. Rozwadowski, A. Brückner, J. Baudouin de Courtenay, T. Benni, *Język polski i jego historia z uwzględnieniem innych języków na ziemiach polskich. Część I. Encyklopedia Polska. Tom II. Dział III (Część I)*, Kraków, s. 36–72.
- J. Rozwadowski, 1923, *Historyczna fonetyka czyli głosownia* [w:] T. Benni, J. Łoś, K. Nitsch, J. Rozwadowski, H. Ułaszyn, *Gramatyka języka polskiego*, Kraków, s. 57–206.
- E. Rudnicka, 2015, *Elementy informacji gramatycznej w słowniku pod red. Tadeusza Lehra-Splawińskiego jako przykład uwarunkowań socjokulturowych w leksykografii*, „LingVaria” nr X/1 (19), s. 287–298; DOI: 10.12797/LV.10.2015.19.19.
- J. Safarewicz, 1973, *Jan Otrębski 1889–1971*, „Acta Baltico-Slavica” nr 8, s. 7–14.

**Gramatyka języka polskiego
(Polish grammar) by Jan Otrębski**

Summary

This paper describes a forgotten historical grammar book of Polish, which was published in the form of a multiplied typescript as a compilation of notes from the lectures delivered by Jan Otrębski at the Stefan Batory University of Vilnius in the 1930s. The notes were compiled by Otrębski's student, Józef Trypućko. The study was published in 1933 and 1934 in two parts: one and three. Part two probably remained in the form of a manuscript. In the opinion of the authors, the study, although incomplete, provides an insight in the content of Otrębski's lectures and the teaching of the historical grammar of Polish in Vilnius in the 1930s. It presents also the scholar's innovative hypotheses, which cannot be found in the historical grammar books of that time.

Keywords: history of linguistics – historical phonetics and inflection of the Polish language – Jan Otrębski

Trans. Monika Czarnecka